

СӨЗДЕРДІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖӘНЕ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Абдуалим Алимкулов

Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік педагогика институтының 2- курс студенті

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6695116>

Аннотация. Мақалада сөздерің лексика-семантикалық топтарына кіретін омонимдер жайлы сөз барады. Омонимдердің бөлінуі, зеріттелуі мағаналары жайлы.

Кілім сөздер: лексика, омонимдер, полисемия, каламбур.

ЛЕКСИЧЕСКАЯ И СЕМАНТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА СЛОВ

Аннотация. В статье рассматриваются омонимы, которые относятся к лексико-семантическим группам слов. О значении деления и изучении омонимов.

Ключевые слова: лексика, омонимы, полисемия, каламбур.

LEXICAL AND SEMANTIC NATURE OF WORDS

Abstract. The article deals with homonyms, which belong to the lexical and semantic groups of words. About the meaning of the division and study of homonyms.

Keywords: vocabulary, homonyms, polysemy, pun.

КІРІСПЕ

Сөз мағынасының қыр-сыры өте көп. Белгілі бір сөз алдымен өзінің тура — номинативті мағынасында қолданылады; дәл сол сөз екінші бір тіркестерде, сөйлем ішінде ауыспалы, өзінің тура мағынасынан басқа мағынада да қолданылуы мүмкін; дәл сол бір сөз түрлі тіркестер құрамында бір емес, бірнеше мағынада қолданылуы мүмкін, яғни көп мағыналы болып келуі мүмкін. Сөздерің лексика-семантикалық топтарына: омонимдер, омофондар мен омографтар, паронимдер, синонимдер және антонимдер кіреді.

Омонимдер (гректің *homos* — біркелкі және *опута* -ат атау деген сөздерінен алынған) — бірдей дыбысталып немесе бірдей жазылып; мағыналары басқа-басқа болып келетін сөздер. Мәселен, ат — көлік, төрт түліктің, жан-жануардың бірі; ат — етістік (мылтықты ат); ат — ауыспалы мағынада айт, сөйле (сөзді атып-атып жіберді, айтып-айтып тастады, төпелетіп-төпелетіп тастады, лақ еткізді т. б. мағынада).

Бір ғана алғашқы ат (көлік, төрт түліктің бірі) сөзі түрлі тіркестерде, фразеологиялық единицалар құрамында қолданылып, түрлі-түрлі мағыналарға ие болады: ат байлар (қазақ эвфемизм ретінде ер баланы осылай атаған); ат байлар — құда түсіп келгенде, құданың атын байлағаны үшін беретін кәде; ат байлады — сыйлады, тарту етті, ат мінгізді; ат басына күн туды — қиыншылық шақ келді, сыналар мезгіл болды; ат басына соқты — шегіншектеді, жүрексінді; ат басын бұрды — бұрылды, бағытын өзгертті; ат басындай алтын — көлемді, үлкен алтын; ат басын тартты — тоқтады, аялдады; ат басын тіреді (ат тұмсығын тіреді) — қонақ болып түсті, тоқтады, белгілі бір жерге жетті; ат бауырына алды — атпен қуып, өлімші етіп сабады; ат бойы — өлшем; ат жақты — бет әлпеті сопақша келген адам туралы айтылады; ат жалын күшті — еңкейе келіп ат мойнына асыла қуады; ат жалын тартып мінді — адам болды, ер жетті, азамат болды; ат кілін кесісті — араздасты, мүлдем безді; сондай-ақ, ат кебең, тартып қалды; ат-көлігің аман ба? Ат көпір қылып алды; ат ...мінгізді; атқа жем түсті; атқа жеңіл құдаша; атқа қамшы басты; ат қақты; ат қойды; атқа мінер; атқа қара тіл

болғанда (ерте көктемде шыққан отқа жылқы аузы іліккен шақ деген мағынада); ат қойды; ат қойып айдар тақты; ат қосты; ат қосшы болдың, ба?; Ат құйрығын шарт түйді; ат құлағы көрінбейді; ат құлағында ойнайды; ат құрғатпай қатысты; ат майы — ат майын берді; ат мінгізіп, тон кигізді; атой берді — атой салды — ат қойды; ат ойнатты т. б.

Омонимдердің полисемиямен бір ұқсастығы бар: омонимдер де, полисемия да бірдей дыбысталып, айтылады, жазылады. Мәселен, ат — көлік; ат — есім; ат — етістік; мұндағы сырттай ұқсастық: үш сөз (ат) бірдей дыбысталып тұр.

Құрамына қарай омонимдер екі түрлі — түбір омонимдер, туынды омонимдер болып келеді.

Түбір омонимдер — ешбір қосымшасыз (аффикссіз), негізінен, атау тұлғада қолданылатындар: қыз — зат есім (Ұлболсын — қыз); қыз — етістік (қыз, қызба, онда менің шаруам жоқ) жүз сан — есім (Жүз сом ақшаң болғанша, жүз жолдасың болсын); жүз — зат есім (түр-түс, бет-әлпет; Ақ тамақ, қызыл жүз); жүз — зат есім (ұстараның жүзі); бет-әлпет, түр-түс (өткірдің жүзі, кестені бізі, өрнегін сендей сала алмас) т. б.

Туынды омонимдер — белгілі бір түбірге аффикс қосылу арқылы жасалатындар: жастық — зат есім (жастыққа жантая кетті); жастық, — сын есім (қайран жастық шақ!); жаса етістік (Жаса, жаса, көкке — өрле, Асау тарпаң, тұлпарым); жаса — етістік; жасанды - зат есім (бұйым, зат, талшық); жасанды — сын есім (жасанды зат, адам); тартпа-тартпа, бөлме-бөлме, кеспе-кеспе т. б. әрі зат есім, әрі етістік; романист-романдар авторы; романист — роман филологиясының маманы; т. б.

Омоним мен полисемияның бір-біріне мағыналық қатынастары жақын. Омоним мен полисемияны бір-бірінен ажыратуда мағыналарының арасында семантикалық байланыстың жойылуы немесе жоқтығы кейде өлшемі бола алмайды. Омоним сөздер төмендегі жолдармен жасалады.

Кейбір омонимдер сөз тудырудың лексика-семантикалық тәсілі арқылы пайда болады. Бұған бір себеп — белгілі бір сөздің көп мағыналы пайда болуы, тууы, яғни полисемия.

ТАЛҚЫЛАУ

Дәлденкірей түссек, бір кездерде бірер ғана мағына білдірген сөз келе-келе сол мағынаны өрбіте, тармақтата түсуі мүмкін. Оған себеп — өмірдегі жаңалықтар, табиғат қыр-сырының ашыла түсуі, адамзаттың таным — білімінің, кеңейе түсуінің тілдегі көрінісі. Әдетте, тіл — халық өмірінің айнасы. Халықтың тұрмыс-жайы, әдет-ғұрпы, күллі мәдени өрлеу дәрежесі, қоғамның қарыштап алға басуы халық тарихына, ол халықтың тіліне із қалдырады.

Осы сияқты жәйттерге сәйкес, бір кездегі бір мағыналы сөз келе — келе бірнеше дербес мағынаға ие болып кетеді. Мұндай құбылысты полисемияның, бара — бара омонимге айналуы деп атайды.

Мысалдар: Ай — планета аты; ай — бір ай, жыл есебінің бір кезеңі. Қазір бұл — екі сөз. Бірақ бұлар — бұрынғы бірақ сөз. Мағыналары жақын, бірақ ол мағыналар сәл де болса бір-бірінен алшақтап, семантикалық — сапалық, мазмұндық жағынан сараланған.

Ай сөзі толып жатқан фразеологиялық, единица жасауға негіз болады: айдай әлем, айдай сұлу, айдай таза, айдан анық, айдай аузы, күндей көзі бар, айды аспанға бірақ

шығарды, айдың бір жаңасы, айдың күні аманда, айдың қараңғысы, ай-күні жақындады, ай қабақ, алтын кірпік т. б.

Тамыр - өсімдіктің түбір тарамы (Жас қарағай тамыр жайып, Жапты қайта даланы.— (Сырб. Мәул.); қан жүретін жол; тамыр — дос, жар, көңілдес, сыбайлас (Жақсы көрер тамырдың атын алма, тайын ал; Сол поселкеде Семен деген тамырым бар еді); ауыспалы мағынада: себеп, түбір, негіз (Жасыбай елде істелген бірсыпыра жолсыздықтың тамырын ашты (Б. М.). Сонда бұрынғы бірер мағыналы тамыр сөзінен бірнеше жаңа — бір-бірінен азды-көпті айырмашылығы бар мағыналы сөздер, яғни полисемия пайда болған. Келе-келе олардың мағыналары алшақтап, жеке-жеке, дербес сөзге — омонимдерге айналған.

Кейбір байырғы сөздер тілдің даму барысында белгілі бір фонетикалық өзгерістерге ұшырап, соның нәтижесінде бірер тілде бұрыннан бар екінші бір сөзбен бірдей дыбысталып, ақырында, омоним пайда болып кетеді. Мұндай құбылысты дыбыстық өзгеріс-сәйкестіктер, алмасулар нәтижесінде пайда болған омонимдер деп атайды.

Кейбір омонимдер сөз түбіріне аффикстер қосылу арқылы жасалған. Ондайлар, әдетте туынды омонимдер қатарына жатады; ондай омонимдердің жасалуына омонимдес аффикстер себепкер болады. Мысалдар: шық + ыс-шығыс әрі—зат есім, әрі етістік (ортақ етіс); жел-ік — желік— әрі зат есім, әрі етістік; қызық, жабық, қырсық, былық, ентік — әрі сын есім, әрі зат есім, әрі етістік омонимдер.

Бірсыпыра омонимдер кірме сөздердің тілдегі байырғы сөздермен бірдей дыбысталып келуі арқылы жасалған. Мәселен, орыстың *волося* сөзі қазақша болыс (Болыс болдым, мінеки, бар малымды шығындап.— А.) болып өзгеріп, етістік болыс (көмектес, жәрдемдес) сөзімен омоним болып шыққан.

Омонимдердің түрлері көп. Бірақ оларға қатысты терминдерде лингвистика оқулықтарында ала-құлалықтар бар. Мәселен, К. Аханов лексикалық, лексика — грамматикалық, аралас омонимдер деп топтастырса, орыс тіліндегі оқулық авторларының бірі ондайларды — толық, жартылай, бірі—грамматикалық, бірі — омофондар, омографтар т. б. түрде атайды.

Тіл фактыларын ескере келгенде, біздіңше, омонимдердің негізгі түрлері мыналар: толық омонимдер, жартылай омонимдер (толық, жартылай ассимиляция т. б. деген терминдерді еске ала кетейік), фонетикалық омонимдер, орфографиялық омонимдер, көп компонентті омонимдер, омонимдерге қатысты лингвистикалық басқа да құбылыстар (паронимдер, каламбурлар).

Толық омонимдерге жататындар — дыбысталуы жағынан бірдей, мағыналары жағынан басқа-басқа, барлық тұлғада омоним болып келетін, біркелкі формаларда түрлене алатын сөздер. Мысалдар: тамақ — анатомиялық атау (Ақ тамақ, қызыл жүз; Қарағым, бетіңді аш!). Тамақ — ас, тағам, қорек (Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық, Аздырар адам баласын); саз — сыз; саз — үн, әуен, бірдеменің нақысы; жаулық — кимешектің, бір түрі; жаулық — қастандық, дұшпандық (Жаулық салған басына жаулық қылма «қасыңа»); сыр — адамның ішкі ойы; сыр — бояу; жаса — өмір сүр; жаса — бірдемені істе; қыста — мекенді қоныс қыл; қыста — қысым көрсет, қыспаққа (жауапқа) ал; уат

— иландыр, көндірі (Айғаныс, Илияс жанды уат); уат — ұсақта, майдала, бөлшекте (Айғаныс, қантты уат, Ғалияштың тісі өтпей отыр) т. б.

Бұл келтірілген мысалдардың алғашқылары — зат есімдер, кейінгілері, етістік омонимдер. Мұндайларға тән ерекшелік: зат есімдер — зат есімдердің күллі формаларымен, етістіктер етістікке тән барлық категориялармен бірдей түрленеді. Формалануы, түрленуі бірдей. Сондықтан мұндай сөздер әрқашанда бір-бірімен омоним болады да, толық омонимдер делінеді.

Жартылай омонимдер — кейбір формаларда ғана бір-бірімен омоним болатын сөздер. Өйткені ондай омонимдер сыңарлары бір ғана сөз табынан жасалмайды, әр түрлі сөз табынан жасалуы мүмкін. Дәлденкірей түссек, ондай омонимдердің бір сыңары зат есім болса, екінші сыңары етістік болуы мүмкін. Мұндайда олар белгілі бір формада ғана бірдей дыбысталады, ал әр сөз табынан жасалғандықтан, түрленгенде, бір-бірімен омоним бола алмайды.

Мәселен, көш — зат есім; көш — етістік. Осы формада, атау тұлғада бұл екеуі — бір-бірімен омоним. Қаратаудың басынан көш келеді. Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді,— дегенде, көш сөзі мен көшкен сөзі бір-бірімен омоним болудан қалады.

Сондай-ақ той — зат есім; той — етістік; табыс — зат есім; табыс — етістік; желік, айтыс, қыс, ұста, көр дегендер — әрі зат есім, әрі етістік.

Көп компонентті омонимдер — кейбір сыңары толық, кейбір сыңары жартылай омонимдер болып келетін сөздер. Орыс тіліндегі оқулық авторлары омонимдердің мұндай түрін жеке алып қарамайды. К. Аханов мұндайларды аралас омонимдер деп атайды. Шындығында, бұларды аралас деп те, көп компонентті деп те атауға болады: бірдей дыбысталатын бірнеше сөздің бірер қатары — толық омоним, бірер қатары ғана жартылай немесе барлық сыңары, түгел алғанда жартылай омоним болып келеді. Мәселен, жаз — зат есім, антонимі — күз; жаз — етістік (хат жаз); жаз — етістік, синонимі — емде (ауруды жаз — емде); жай — жасыл, найзағай (зат есім); жай — етістік (дастарқанды жай); жай — мекен, орын, тұрақ (зат есім); жай — ақырын, зорға, әсер, қараптан-қарап, бостан-бос (үстеу); жай — кеш (үстеу); жай келдің ғой; жақ — анатомиялық атау (зат есім); жақ — грамматикалық категория аты (I жақ, III жақ); жақ — ұна (етістік); жақ — жандыр (етістік).

Фонетикалық омонимдер (омофондар)—біркелкі айтылып, түрліше жазылатын, мағынасы мен сыртқы тұлғасы басқа-басқа болып келетін сөздер. Мәселен, асшы - ас даярлайтын адам (зат есім); ащы — сын есім, антонимі — тұщы; екеуі де бірдей— ашшы түрінде айтылады, бірақ жазылуы да, мағыналары да басқаша. Сондай-ақ, қара ала — сын есім; қарала — етістік, антонимі — ақта; қара ат — сын есім; қарат — көрсет (етістік); сары ала — сын есім; сарала — етістік т. б.

Орфографиялық омонимдер (омографтар) —біркелкі жазылып, екінің әр түрлі түсуіне байланысты түрліше айтылатын сөздер. Мысалдар: алма — зат есім; алма— болымсыз етістік; тартпа, кеспе, бөлме, салма — әрі зат есім; әрі етістік; Барса-келмес — жер аты {зат есім}; барса, келмес — етістік; Ешкі өлмес — жер аты; ешкі өлмес — зат есім мен етістік тіркесінен жасалған анықтауыш; «Қалың мал» — роман аты; алдымызда қалың мал жатыр; бет алды — алдыңғы жағы, келе жатқан, бет түзеген жағы; бет алды— босқа, бекер т. б.

Паронимдер — дыбысталуы жағынан жақын, негізінен, бір түбірден өрбіген, бірақ мағынасы басқа-басқа сөздер. Дегенмен, кейде ондай сөздердің жазылуы да, мағынасы да біршама жақындап қалуы мүмкін. Паронимдер орыс тілінде: абонемент — белгілі бір жайда белгілі бір затпен белгілі бір уақытта пайдалану (мәселен, абонемент алып бер — билет алатын қағаз алып бер); абонент — сол қағаз, яғни абонемент иесі; идеалистік — идеализм принципке негізделген (бағыт); идеалды — белгілі, күшті, басым, алып түсетін; парламентарий — парламент мүшесі; парламентер — келіссөз жүргізуге өкілдік алған адам; эффективный — нәтижелі; тиімді; эффектный — көз тартарлық, қызықтырарлық; значение — значимость; оплатить — уплатить; освоить — усвоить; проблемный — проблематичный; проблематический; существо — сущность т. б.

Қазақ тілінде өкімет — үкімет, ғылым — білім ілім, хал — ахуал, халық — халайық, үкім — өкім, суару — суғару, киіз — үй — киіз үй сияқты бастапқы бір түбірден өрбіген сөздерді де, сондай-ақ, Рабдолла — Абдолла — Әбділда, Ғали — Қали — Әли, Ғайша — Айша тәрізді ономастарды да паронимге жатқызуға болады.

Каламбур — француздың *caïemhoig* (сөз әзілі) дегеннен алынған термин. Ағылшынша бұл құбылысты *rap* (пан) деп атайды. Лингвистикада каламбур дегеніміз — не біркелкі дыбысталатын, не біркелкі жазылатын әр түрлі мағыналы ойнақы сөздер, сөз әзілі, сөз қалжыңы, сөз тіркестері. Каламбур тіл — тілдің бәрінде бар, әсіресе поэзияда көбірек ұшырасады. А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, В. Маяковский қазақ қаламгері С. Торайғыров, Т. Жароков, Х. Ерғалиев, әсіресе М. Әлімбаев т. б. ойды керкем де бейнелі түрде жеткізе түсу, күтпеген жерден дәлдей, айқындай кету мақсатымен толып жатқан каламбур жасаған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл салада қазақ тіл білімі мамандары елеулі еңбектер жасаған. Жалпы, тіл білімінің мамандарынан К.Аханов және Ә.Хасеновтар қазақ әдеби тілін әрі туыс болған, әрі туыс емес тілдермен салыстыра зерттеген болса, Ә.Болғанбаев, Ғ.Мұсабаев, І.Кеңесбаев, С.Мырзабеков сияқты ғалымдар өз еңбектерінде қазақ тілінің фонетика, лексика салалары жайлы ой-пікірлерін көрсетіп өткен, А.Ысқақов, С.Исаев, М.Оразов, Н.Оралбаева т.б. сөзжасам мен морфологияның қыр-сырын терең зерттеп, жоғары оқу орындарының филология факультеттеріне арнап бірнеше оқулық, оқу-көмекші құралдар да дайындаған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы: Санат, 1993.-496 б.
2. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. Алматы: Санат, 1996. - 240 б.
3. Әбуханов Ғ. Қазақ тілі. Лексика, фонетика және морфология мен синтаксис. Алматы: Мектеп, 1992. –184 бет.
4. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. Алматы: «Ана тілі» 1992.10-30 беттер.
5. Балақаев М., Т. Сайрамбаев. Қазіргі қазақ тілі. Алматы «Санат» 1997.5-28 беттер.
6. Бектұров Ш. Қазақ тілі. Алматы “Атамұра” 2006.177-182 беттер.
7. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы. 2010, 67-82 беттер

8. Қараев М.Ә. Қазақ тілі (фонетика, лексика, морфология, синтаксис). Алматы. 1993. 80-бет.